

c) *Latinsko nasljeđe u Hrvatskoj drugo je po opsegu u zapadnom svijetu, pa je i to područje u kojem klasično obrazovani ljudi imaju što reći.*

I, naposljetku, da bismo se kao mali narod mogli natjecati s moćnijima u globalnoj utakmici jedino na što se možemo osloniti jest kvalitetno obrazovanje – i to ne u utilitarnim vještinama u kojima ćemo uvijek zaostajati (jer se ključni tehnološki procesi zbivaju drugdje, pa će i njihove aplikacije u životu u nas kasniti), već u temeljnim znanjima. Tek osposobljeni za šire vidike i opremljeni boljim “alatima” možemo biti sugovornici a ne sluge. Klasično je obrazovanje u tom smislu jedan od malobrojnih aduta što ih držimo u rukama.

Darko Novaković

Jan Panonije kao prevodilac s grčkoga : Filologija u službi politike

Prevodilaštvo Jana Panonija (1434-1472) u proteklih se petstotinjak godina nije pokazalo kao osobito izazovna istraživačka tema. Za to postoje i sasvim razumljivi razlozi: riječ je o razmjerno malenom dijelu njegova opusa; on sam pokazivao je stanovitu rezerviranost prema vlastitim prijevodima, držeći ih očigledno manje vrijednima od izvornih, autorskih sastavaka; naposljetku, na potencijalne istraživače zacijelo destimulativno djeluje i činjenica što Panonijevi prijevodi još uvijek nisu objedinjeni na jednom mjestu niti prezentirani na filološki pouzdan način.

Sve to, dakako, ne znači, da o Panonijevu prevodilaštvu s grčkoga nisu objavljeni važni i vrijedni prilozi [2,57]. Dva imaju vrijednost temeljnih orijentira: studija Lászla Juhásza iz 1928. posvećena proznim Panonijevim prijevodima [5], i pedesetak godina mlađa studija Zsigmonda Ritoóka o Panonijevim prijevodima u stihu [7; /9/]. No, iako i jedan i drugi rad nedvosmisleno predstavljaju Panonija kao vrlo važnu figuru u prevodilaštvu Quattrocenta, takve ocjene, čini se, nisu prešle barijeru nacionalne književne historiografije. Najznačajnije sintetičke studije posljednjih petnaestak godina Panonija ili ne spominju – takav je primjerice Berschinov *Griechisch-lateinisches Mittelalter*, koji inače u posljednjem poglavlju doseže do Nikole iz Cuse, kojega je Panonije nadživio tek osam godina [3]; ili ga spominju uzgredno, bez elementarne faktografije, a kamoli obuhvatne procjene – takav je primjerice Wilsonov *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance* [14,91].

Kad ne bi postojao nikakav drugi razlog, i ovaj bi bio dostatan da ponovno podsjetimo na Panonija kao prevodioca. No izbor teme, vjerujem, može se i dodatno opravdati. Oštro lučenje Panonija kao proznoga prevodioca i Panonija kao prevodioca u stihu, kakvo je apriorno postulirao Juhász, bez sumnje je pridonijelo da se bolje uoče specifičnosti njegovih prevodilačkih postupaka u različitim situacijama [5,4]. No s druge strane, u takvim su separatnim analizama ostali neuočeni, ili nedovoljno istaknuti, neki aspekti Panonijeva prevodilačkoga koncepta koji su istovjetni u oba medija. Kako sugerira i naslov ovoga priloga, vjerujem da dodatno treba istražiti i pragmatičku dimenziju

Panonijevih prijevoda: neki od njih jednostavno se ne mogu čitati izvan političkoga konteksta u kojem su nastajali. Napokon, kad je riječ o filološkim mikroanalizama, elektronska pomagala koja nam danas stoje na raspolaganju dopuštaju kudikamo pouzdanije zaključke o Panonijevoj jezičnoj porabi nego što smo prije petnaestak godina mogli i slutiti.

Tek kratak podsjetnik na korpus koji je pred nama, prema najvjerojatnijem kronološkom slijedu prijevoda. Među Panonijeve najranije prijevodne radove, zacijelo još iz vremena boravka u Ferrari, pripadaju prepjevi iz *Grčke antologije*. Istomu razdoblju, ili možda padovanskim godinama, pripada prijevod takozvane homerske himne Muzama. Prvi prozni prijevod načinio je kao dvadesetdvo­godišnjak, 1456: riječ je o Plutarhovu ogledu o tome kako se može okoristiti neprijateljem (*De utilitate inimicitiarum, De capienda ex hostibus utilitate*); u Panonijevu prijevodu *Quibus modis ab inimicis iuvare possimus*. Tri mjeseca nakon toga, krajem veljače 1457. u Padovi, datiran je prijevod Plutarhova eseja *O radoznalosti* (kod Panonija *De negotiositate*, u tradiciji obično nazivan *De curiositate*). Nakon povratka u Ugarsku dovršio je prijevod ulomka iz 6. knjige Ilijade (*Diomedis et Glauci congressus*). Po svojoj prilici 1460. preveo je pseudo-Demostenov govor *Protiv Filipova pisma*. Napokon, pet godina prije smrti, 1467. preveo je Plutarhove *Izreke kraljeva i vojskovođa* (*Apophthegmata regum et ducum*).

Bez obzira na neke manje disonancije kad je riječ o datiranju pojedinih epizoda iz Panonijeve prevodilačke karijere, nema sumnje da prepjevi iz *Grčke antologije* pripadaju među njegova prevodilačka *iuvenilia*. Nema također sumnje da su ti prepjevi, barem inicijalno, bili zamišljeni kao oblik jezičnih vježbi. Njegov je učitelj Guarino – kao što je to dva stoljeća potom obilato potvrdila isusovačka pedagoška praksa – izabirući upravo epigrame kao prijevodni predložak u isti mah uspijevao postići nekoliko važnih ciljeva: provjeriti učenikovo razumijevanje grčkoga izvornika, prozodijsku i versifikacijsku kompetenciju na latinskome i njegovu sposobnost da zgsnuti sadržaj disciplinirano rekreira u jednako kratkoj formi.

U spomenutoj studiji Zsigmond Ritoók višestruko je unaprijedio naše poznavanje toga dijela Panonijeva prevodilačkoga opusa, precizno identificirajući gotovo sve grčke izvornike i ukazujući na neke specifičnosti Panonijeva prevodilačkoga pristupa. Prostor ne dopušta da Ritoókovu interpretaciju ovdje prikazujemo *in extenso*; ograničit ćemo se samo na zaključke koji su relevantni za ovako naslovljeni prilog i upozoriti na neke pojedinosti koje su ostale izvan autorova interesnoga vidokruga.

Velik dio ilustrativnoga materijala prikupljenog u Ritoókovoj studiji potvrđuje ocjenu koju je Juhász izrekao o Panoniju kao proznom prevodiocu:

Graecorum scriptorum fidissimus interpres [5,33]. Ta se vjernost ne očituje samo u tome što Panonije u potpunosti poštuje semantiku izvornika, nego vrlo često poseže i za istovjetnim morfološkim i sintaktičkim rješenjima. Pogledamo li pentametar u Panonijevu prijevodu Paladina epigrama, lako ćemo uočiti da se grčki izvornik na latinskome rekreira istim vrstama riječi, u istim oblicima, u gotovo identičnom poretku:

Χρυσέ, πάτερ κολάκων, ὀδύνης καὶ φροντίδος υἱέ,
καὶ τὸ ἔχειν σε φόβος, καὶ μὴ ἔχειν σ' ὀδύνη. (A.P. 9,394)

Palponum patres, curarum pignora, numi,

Vos habuisse, timor; non habuisse, dolor (Teleki 1,530 = *Epigr.* 1,157)

No taj očigledni zaključak nije i jedini koji bi nas u ovoj prigodi morao interesirati. Za razliku od izvornika, Panonijev pentametar pokazuje i dodatni figuralni ukras: homeoteleuton *timor: dolor*. Umjesto prve riječi s jednakim se semantičkim efektom i pod istim prozodijskim uvjetima moglo upotrijebiti, primjerice, *metus*. Svjesno ili ne, Panonije je izabrao imenice s istim nominalnim završetcima: *-or: -or*.

Pozornost iziskuje i prva riječ Panonijeva prepjeva: *palponum*. *Palpo* je hapaks satiričara Perzija (5,176), za koji inače u latinskome postoji niz kudikamo češćih sinonima: *adulator, assentator, laudator, palpator*. Teško je vjerovati da je izbor riječi koja se u cjelini rimskoga pjesništva javlja jedan jedini put slučajajan, a sigurno je da nije metrički uvjetovan. Najprihvatljivije je objašnjenje da je mladi prevodilac i na taj način htio pokazati svoju filološku revnost.

Naravno, u takvim slučajevima teško je nagađati o tome koliko je riječ o svjesnom postupku, a koliko o neosvijesćenom korištenju gotovih versifikacijskih rješenja zatečenih u tradiciji. Da je Panonije pantio i cijele formule, bjelodano pokazuje prijevod anonimnoga epigrama o Nadi i Sudbini: gotovo polovicu distiha (završetak heksametra i završetak pentametra) preuzeo je Panonije u obliku gotovih formula iz tradicije, iz *Latinske antologije* (2,409,8; 2,1498,1):

Ἐλπίς καὶ σὺ, Τύχη, μέγα χαίρετε· τὸν λιμέν' εὖρον'
οὐδέν ἐμοὶ χυμῖν· παίζετε τοὺς μετ' ἐμέ. (A.P. 9,49)

Inveni portum, Spes et Fortuna valet,

Nil mihi vobiscum, ludite nunc alios. (Teleki 1,531 = *Epigr.* 1,160)

Netom spomenute reminiscencije iz Perzija i *Latinske antologije* nisu jedine koje nas podsjećaju na to da bismo raspon Panonijeve lektire morali vrlo pažljivo analizirati. Primjerice, u prepjevima epigrama Alkeja iz Mesine završna sintagma – koliko god banalno zvučala – potvrđena je samo jednom, u Klaudijana (*In Gild. / = Carm. maiora* 15/ 155):

Ἄγαγε καὶ Ξέρξης Πέρσαν στρατὸν Ἑλλάδος ἐς γᾶν,
καὶ Τίτος εὐρείας ἄγαγ' ἀπ' Ἰταλίας·
ἀλλ' ὁ μὲν Εὐρώπᾳ δοῦλον ζυγὸν ἀχένοι θήσων
ἦλθεν, ὁ δ' ἀμπαύσων Ἑλλάδα δουλοσύνας. (*A. P.* 16,5)

*Duxerat et Xerxes Medos in Achaida terram,
Duxit et Ausonidum belliger arma Titus;
Ille sed Inachidas missurus sub iuga venit;
Hic tibi demturus, Graecia, triste jugum.* (Teleki 1,526 = *Epigr.* 1,149)

Kad je riječ o prijevodima imena, Panonije suvereno poseže za antonomazijama, pa i po cijenu nepreciznosti (npr. *Inachides* za *Europa*) ili po cijenu da varira ondje gdje se izvornik služi istim imenom (kod Alkeja oba puta Ἑλλάς, u Panonija jednom *Achais terra*, drugi put *Graecia*).

No taj Panonijev prepjev ilustrativan je zapravo po nečem drugom. Usporedimo li podcrtane riječi u grčkoj i latinskoj verziji, vidjet ćemo da je u prvom distihu Panonije glagol oba puta izvukao na početnu poziciju. Toj anafori odgovara istovjetan smještaj oponiranih zamjenica *hic* i *ille* u završnom distihu, radi kojega je Panonije žrtvovao i *enjambement*. Riječ je, dakako, o već uočenoj Panonijevoj težnji da prijevodu da dodatni figuralni ukras, no ovdje, kako se vidi, takav postupak ne ostaje u granicama puke ornamentike. Njime se dotjeruje logička struktura epigrama, očigledno na tragu one žanrovske formule kakvu će Panonije najradije koristiti i u svojim autorskim epigramima. Uvodna konstatacija o sličnosti, koja se paradoksalno razotkriva kao golemo različitost, pojačana apostrofom u posljednjem stihu – sve to upućuje na to da je mladi Panonije već kao prevodilac *Grčke antologije* imao jasnu predodžbu o tome kako bi morao izgledati idealni epigram. Ako se smijemo poslužiti poznatom sintagmom kojom je on sam jednom zgodom opisao svoje mjesto u žanrovskoj tradiciji, već u tim prepjevima Panonije se pokazuje kao *simia Martialis*.

Prva svoja dva prozna prijevoda, Plutarhovih *Quibus modis ab inimicis iuvare possimus* i *De negotiositate*, posvetio je Panonije istoj osobi, prijatelju Marcu

Aureliju. Oba imaju kraće posvete, ili, preciznije, popratna pisma, s nekoliko važnih autopoezijskih očitovanja, na koja je u svojoj studiji upozorio Juhász. Iz tih uvodnih rečenica ne doznajemo zašto je Panonije za prvi prozni prijevod izabrao upravo esej o mogućoj koristi od neprijatelja. Ipak, čini se indikativnim da je cijela Plutarhova rasprava zapravo razrada jedne paradoksalne teze, teze koja se lako može zamisliti kao poanta nekog epigrama:

Ἄρα μὲν ὅτι τὸν πραότατον, ὦ Κορνήλιε Ποῦλχερ, πολιτείας ἤρησαι τρόπον, ἐν ᾧ μάλιστα τοῖς κοινοῖς ὠφέλιμος ὢν ἀλυπότατον ἰδίᾳ τοῖς ἐντυγχάνουσι παρέχεις σεαυτόν. (*Plut. Moral.* 86 B)

Video equidem te, Corneli Pulcher, tranquillissimum procul a re publica vivendi morem delegisse: in quo cum publice prosis quam plurimis, privatim te ipsum ab omni sollicitudine vacuum adeuntibus exhibes. (Teleki 2,3)

Već prva rečenica Panonijeva prijevoda dobro ilustrira sve odlike njegove prozne latinštine: njegovi su glavni jezični autoriteti kanonski rimski prozaisti. S nešto truda lako ćemo, primjerice, otkriti da *procul a re publica* nosi biljeg Salustija (*Iug.* 4,3), da se iza formulacije *prodesse quam plurimis* krije Ciceron (*De off.* II,19,65; *De div.* II,1), a iza *se adeuntibus exhibere* Svetonije (*Calig.* 22,2). No nije sve tako jednostavno. Prevodeći grčko λαβὴν ζητῶν (2.2) s *ansam quaeritans*, Panonije naizgled postupa kao Juhászov *fidissimus interpres*, ali se pri tom služi frazom koja je Plautov hapaks (*Per.* 670):

τί δὲ τοῦτ' ἐστίν; ἐφεδρεύει σου τοῖς πράγμασιν ἐγρηγορῶς ὁ ἐχθρὸς αἰεὶ καὶ λαβὴν ζητῶν πανταχόθεν περιδεύει τὸν βίον (*Plut. Moral.* 87 B)

Sed quidnam est illud? Insidiatur semper negotiis tuis vigilans inimicus, ac ansam quaeritans, vitam tuam omni ex parte circuit. (Teleki 2,6)

Da nije riječ o slučajnosti, pokazuje prijevod glagola κνᾶσθαι: umjesto neutralnoga *scalpere*, Panonije bira *scalpurire*, što zapravo ne znači *češati*, nego *čeprkati* (o kokoši):

οἶον Λακύνθη τὸν Ἀργείων βασιλέα κόμησιν ἐπιθήσεισιν καὶ βάδισμα τρυφερώτερον εἰς μαλακίαν διέβαλε, καὶ Πομπήιον τὸ ἐνὶ κνᾶσθαι τὴν κεφαλὴν δακτύλῳ πορρωτάτω θηλύτητος καὶ ἀκολασίας ὄντα. (*Plut. Moral.* 89 E)

Sicuti Lacydae Argivorum regi, comae cuiusdam compositio et incessus delicatior, lasciviae criminationem afferebat. Idem passus est Pompeius propterea, quod uno digito caput scalpurire consueverat, homo ab omni effeminatione et impudicitia longe alienus. (Teleki 2,13)

Jedini rimski autor u kojega je Panonije mogao naći taj izraz jest ponovno Plaut (*Aul.* 467). Koliko mu se taj glagol svidio, svjedoči činjenica da je za njim posegnuo i u vremenski bliskom prijevodu *De negotiositate*, gdje ga je – nesumnjivo primjerenije – upotrijebio kao ekvivalent za grčko σκαλεύειν:

ὡς γὰρ ὄρνις ἐν οἰκίᾳ πολλάκις τροφῆς παρακειμένης εἰς γωνίαν καταδύσα σκαλεύει, (Plut. *Moral.* 516 D)

Nam ut gallina saepe cibo palam proposito, in angulum penitus condita scalpurit (Teleki 2,26)

Ni ovdje Panonije ne propušta priliku da prijevod obogati ponekom figurom koje nema u izvorniku. Od nekoliko primjera neka ovdje posluži tek jedna paronomazija: jednostavno grčko καὶ τοῦτο, ὡς ἔοικε, συνιδὼν Panonije prevodi s *vidisse hoc videtur*:

καὶ τοῦτο, ὡς ἔοικε, συνιδὼν πολιτικός ἀνὴρ ὄνομα Δῆμος, (Plut. *Moral.* 91 F)

vidisse hoc videtur civilis profecto vir nomine Onomademus (Teleki 2,19)

Plutarhov tekst obiluje citatima stihova. Najveći dio Panonije precizno prevodi, i to respektirajući metar izvornika :

βαθεῖαν αὔλακα διὰ φρενὸς καρπούμενον,
ἐξ ἧς τὰ κεδνὰ βλαστάνει βουλευματα; (Plut. *Moral.* 88 B)

*Fructus metentem divitis prudentiae,
Mens unde rectis alma consiliis viget* (Teleki 2,9)

ἄλλων ἰατρὸς αὐτὸς ἔλκεσιν βρύων (Plut. *Moral.* 88 D)

aliis medetur ipse plenus ulcerum (Teleki 2,10)

Ipak, neke stihove prevodi prozom, bilo zato što ih nije uočio, bilo zato što za takav dodatni napor nije htio trošiti vrijeme :

ὁ Προμηθεύς
τράγος γένειον ἄρα πενθήσεις σύ γε· (Plut. *Moral.* 86 F)

ait Prometheus: Flebis tu quidem o Capribarbe; urit hic ... (Teleki 2,5)

σύ τοι διάφερε τῶν κακῶν· ἔξεστι γάρ. (Plut. *Moral.* 88 C)

Tu modo absis ab improbis, potes, si libet (Teleki 2,9)

No, najzagonetnije je prijevodno rješenje za kojim je posegnuo prevodeći stih iz *Ilijade* (1,255), kojim Nestor upozorava Agamemnona i Ahileja kako će od njihove svade jedino Trojanci imati korist. Umjesto da prevede Homerov stih, Panonije je umetnuo stih iz Vergilijeve *Eneide*, posljednju rečenicu iz prijetvornoga Sinonova govora (Verg. *Aen.* 2,102):

ἦ κεν γηθήσαι Πρίαμος Πριάμοιό τε παῖδες (Plut. *Moral.* 87 F)

Hoc Ithacus velit, et magno mercentur Atridae (Teleki 2,7)

Iako je u oba slučaja temeljna poruka ista: “ovomu se samo neprijatelj može veseliti” – kontekst i likovi potpuno su različiti. Najprihvatljivije objašnjenje koje se nudi jest to da je Panonije zamjenjujući Homera Vergilijem još jednom ostentativno htio istaknuti vlastitu učenost.

U vremenski bliskom prijevodu *De negotiositate* ima nekoliko pojedinosti koje upotunjuju Panonijev prevodilački profil, poput povremenoga ropskog pribjegavanja etimologiji (usp. npr. *catinis cubitis* za γαλεάγκων, “kratkoruki”):

τοὺς ἀκνήμους καὶ τοὺς γαλεάγκωνας καὶ τοὺς τριοφθάλμους καὶ τοὺς στρουθοκεφάλους καταμανθάνοντες (Plut. *Moral.* 520 C)

eos qui tibiis carent, vel si qui catinis cubitis, tribusve oculis aut passerinis capitibus praediti sunt (Teleki 2,37)

Ono što se u tom prijevodu čini osobito važnim, a do sada je izbjeglo pozornosti istraživača, jest jedan detalj iz posvetnoga pisma. Ondje Panonije svoj posao naziva *traductio* :

... *demiratus equidem sum, tot doctos huius saeculi viros (de Italicis loquor) cum fere pleraque omnia eius scriptoris traduxerint, opus tam necessarium praeterisse* (Ábel, 31)

Kao što je poznato, *traducere* je *terminus technicus* koji se pojavljuje tek u humanizmu, potiskujući starije *transferre, transvertere, interpretari* itd. Njegov je tvorac Leonardo Bruni, žestok kritičar srednjovjekovnoga nepoznavanja grčkoga i ropskoga prevođenja. Nova riječ imala je simbolički označivati novu prevodiočevu slobodu, kako upozorava poznato mjesto iz Sabbadinijeve knjige: *Tradurre significa abellire abbellire abbellire e soprattutto mutare togliere aggiungere* [12,26]. Nema, naravno, dokaza da je Panonije izraz *traductio* upotrijebio u punini toga programatskoga značenja, ali njegova prevodilačka praksa pokazuje da je barem za prvi dio definicije pokazivao puno razumijevanja. Teško je također pretpostaviti da je – onako filološki osjetljiv kakav je bio – mogao previdjeti kako je riječ o porabi za koju nema potvrde u klasičnih rimskih autora. Napokon, i u posljednjem prijevodu, posvećenom kralju Matiji, prevodilački posao opisuje upravo glagolom *traducere*:

... *demiratus equidem sum, tot doctos huius saeculi viros (de Italicis loquor) cum fere pleraque omnia eius scriptoris traduxerint, opus tam necessarium praeterisse* (Ábel, 31)

Prepjev ulomka iz 6. pjevanja *Ilijade* popraćen je pismom Galeottu Marziju. I jedno i drugo detaljno je analizirano u Ritoókovoj studiji, uključujući i Panonijev ojađeni komentar kako za prevođenje s grčkoga *in hac nostra barbaria* nedostaju ne samo temeljna pomagala nego i interes publike. Ono što je zanimljivo za ovu raspravu jest Panonijeva tvrdnja da je taj ulomak izabrao zbog “vrlo poučne poruge upućene onima koji se hvastaju svojim plemenitim podrijetlom”:

Verum, mea quidem sententia, iam nihil aequae praeclarum quam moralissima illa humanae nobilitatis sugillatio, ubi peritura terreni stemmatis viriditas, caducis silvarum frondibus aptissime comparatur; ut iam merito desinant mortales barbarico fastu maiorum gloriam iactitare, cum prosapiam suam,

medio vere nascentibus et primo autumno defluxuris arborum foliis quam simillimam esse cogitaverint. (Teleki 2,76)

Ne treba upadati u pretjerano simplificirane autobiografske jednadžbe, ali teško je vjerovati da bi *moralissima ... nobilitatis sugillatio* Panoniju bila toliko privlačna da i sam u životu nije iskusio hendikep skromnoga podrijetla. Bilo kako bilo, *Congressus Glauci et Diomedis* jest prva Panonijeva *traduction à thèse* kakve će obilježiti posljednje razdoblje njegova prevodilaštva.

To se u punoj mjeri očituje u prvom i jedinom Panonijevu proznom prijevodu kojemu kao predložak nije poslužio Plutarh. Riječ je o anonimnoj krivotvorini koja je u tradicija zarana pripisana Demostenu, no danas mu se s visokim stupnjem suglasnosti odriče; Panonije – uostalom, kao ni Teleki ili Juhász – očigledno nije sumnjao u točnost tradicionalne atribucije. Radi se o kratkom govoru uperenom protiv pisma koje je makedonski kralj Filip uputio Atenjanima. Prijevod nije datiran, no s visokom vjerojatnošću pretpostavlja se da nije mogao nastati poslije 1460. Prijevod nije ni posvećen, tako da se o okolnostima njegova nastanka ništa pouzdano ne može reći. No prevodiočeva intencija jasno se može iščitati iz rečenice koju je dodao na kraju sažetka koji prethodi samom govoru: govor je Panonije preveo jer je smatrao da se prilike opisane u njemu daju prisposoditi aktualnoj poziciji kršćanskoga svijeta suočenog s turskom opasnošću. Drugim riječima, prijevod koji Panonije nudi je *Demosthenes moralizatus*, tekst koji se mora čitati u alegorijskom ključu: kršćani su Atenjani, Turci su Makedonci. Panonijev prijevod zapravo je atipični primjerak žanra *Antiturcica*, koji će preplaviti latinitet svih srednjoeuropskih naroda u 15. i 16. stoljeću.

Cum Philippus percrimatus esset Athenienses, et bellum indixisset, Demosthenes non iam uti bellum suscipiant suadet, quia necesse est, sed uti bono animo sint adversus periculum, ostendens superabilem esse Macedona. Quam ego potissimum orationem ideo transtuli, quia oppido convenire visa est praesentibus Christianorum rebus contra Turcam. (Teleki 2,46)

Prostorni razlozi ne dopuštaju detaljniju analizu filološke dimenzije Panonijeva prijevoda. Zbog toga tek jedan jedini primjer sa samog početka teksta – da bismo izbjegli sumnju kako izabiremo samo pogodne ilustracije :

“Οτι μὲν, ᾧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, Φίλιππος οὐκ ἐποίησατο¹ τὴν εἰρήνην² πρὸς ὑμᾶς, ἀλλ’ ἀνεβάλετο³ τὸν πόλεμον⁴, πᾶσιν ὑμῖν φανερόν γέγονεν. ([Demosth.] *In epist. Phil.* 1)

Quod quidem, viri Athenienses, Philippus non pacem² fecit¹ vobiscum, sed distulit³ bellum⁴, omnibus vobis satis innotuit. (Teleki, 2,46)

Promotrimo li prvu rečenicu izvornika i prijevoda, uočit ćemo visok stupanj podudarnosti ne samo u broju i vrsti leksičkih jedinica, nego i u njihovoj morfologiji i poretku. Tek jedan jedini detalj narušava taj naoko posvemašnji sklad: Panonije je monotoni redosljed izvornika (predikat – objekt; predikat – objekt: ἐποιήσατο τὴν εἰρήνην – ἀνεβάλετο τὸν πόλεμον) odlučio razbiti u prvom dijelu i uspostaviti hijazam: *non pacem fecit vobiscum, sed distulit bellum*. Osim semantičke, antiteza tako dobiva i sintaktičku dimenziju: svjesno ili nesvjesno, to je isti onaj *abellimento* za kojim je Panonije kao Guarinov učenik posegao prevodeći Alkeja iz Mesine.

Prijevod Plutarhovich *Izreka kraljeva i vojskovođa (De dictis regum et imperatorum)* posljednji je, najopsežniji i po svemu sudeći najambiciozniji Panonijev prijevod. Ostao je u rukopisu više od četiri stoljeća, sve do 1880. kad ga je prvi put objavio Jenő Ábel. Riječ je o jednoj od Plutarhovich apoftegmatških zbirki, broju 108 u katalogu Lamprije, o čijoj popularnosti govori i to što su neke ondje zabilježene izreke postale proverbijalne. Panonije je, po svemu sudeći, u prijevod uložio ozbiljan trud. Ako se poslužimo našim uobičajenim testom i usporedimo prvu rečenicu izvornika s prvom rečenicom prijevoda, ponovno ćemo poput Juhásza ostati fascinirani prevodiočevom asketskom disciplinom, kojom uspijeva grčki tekst prevesti na latinski gotovo jednakim brojem riječi (ne uzimamo, dakako, pri tom u obzir grčke članove). No u drugom čitanju ponovno ćemo otkriti da u tom nazovi-ropskom prevodenju Panonije ipak dvaput intervenira u poredak izvornika, i to oba puta upravo u antitezama :

Ἄρτοξέρξης ὁ Περσῶν βασιλεὺς, ὃ μέγιστε αὐτόκρατορ Τραιανὲ Καίσαρ, οὐχ ἦττον οἰόμενος βασιλικὸν καὶ φιλόανθρωπον εἶναι τοῦ μεγάλα διδόναι τὸ μικρὰ λαμβάνειν εὐμένως καὶ προθύμως, ἐπεὶ παρελεύνοτος αὐτοῦ καθ' ὁδὸν αὐτουργὸς ἄνθρωπος καὶ ἰδιώτης οὐδὲν ἔχων ἕτερον ἐκ τοῦ ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ὕδωρ ὑπολαβὼν προσήνεγκεν, ἠδέως ἐδέξατο καὶ ἐμειδίασε, τῇ προθυμίᾳ τοῦ διδόντος οὐ τῇ χρείᾳ τοῦ διδομένου τὴν χάριν μετρήσας. (Plut. *Moral.* 172 B)

Artaxerxes, Persarum Rex, Maxime Imperator, Caesar Traiane, non minus existimans regium ac perhumanum esse, parva benevole et alacriter admittere, quam magna largiri, cum praetereunti sibi operarius et vulgaris homo nihil habens aliud, sumptam ambabus e fluvio manibus aquam obtulisset, libenter accepti et risit, non dati usu, sed dantis studio gratiam mensus. (Ábel, 32)

Ti jedva primjetljivi zahvati samo su nagovještaj raznolikih drugih *abellimenta* za kojima Panonije poseže u svojem prijevodu. Tako se u njega može ponavljati početni slog ondje gdje tomu u izvorniku nema ni traga :

Ἔφη δὲ βούλεσθαι μᾶλλον εὐεργετήσας μὴ κομίσασθαι χάριν ἢ μὴ ὑποσχεῖν κόλασιν ἀδικήσας, καὶ πᾶσιν ἄει τοῖς ἀμαρτάνουσι χωρὶς ἑαυτοῦ διδόναι συγγνώμην. (Plut. *Moral.* 198 D)

Profitebatur etiam malle se cum bene meritis sit, non recipere gratiam, quam cum iniuriam fecerit, non subire poenam; ac omnium omnino erratis praeter quam suis ignoscendum (Ábel, 70)

Nalazimo i na homeoteleuton, figuru koja za istovrsnim zvučnim efektom poseže na drugom mjestu, na kraju riječi:

Πλείονας δὲ πόλεις ἐλών, ὡς φησι, τῶν ἡμερῶν ὡς διέτριπεν ἐν τοῖς πολεμίοις οὐδὲν αὐτὸς πλέον ἔλαβεν ὢν ἔπιε καὶ ἔφαγεν ἐκ τῆς πολεμίας. (Plut. *Moral.* 199 D)

Cum autem plura, ut ipse ait, cepisset oppida, quam quot diebus inter hostes fuit, nihil ex praeda commodi percepit praeter esculenta et poculenta. (Ábel, 72)

Posljednji primjer /*esculenta* : *poculenta*/ ponovno nas vraća na temu Panonijeve porabe *hapax legomena*: spomenuta sintagma u tom se redosljedu u cjelini antičkoga latiniteta nalazi samo u Makrobija (*Sat.* VII,15,4).

S obzirom na citiranu žalopojku o nedostatku knjiga, fascinantno je da Panonije Plutarhovu frazu ἐντρίβειν κόνδυλον (“udarati nekomu čvrku”) uspijeva prevesti Svetonijevim hapaksom *talitrum infligere* (*Tib.* 68,1):

Προσελθὼν δὲ διδασκαλείῳ ῥαψωδίαν Ἰλιάδος ἦπει τοῦ δὲ διδασκάλου μηδὲν ἔχειν Ὀμήρου φήσαντος ἐντρίψας αὐτῷ κόνδυλον παρήλαθεν. (Plut. *Moral.* 186 D)

Factus propior ludo litteratio [sic!], postulabat volumen Iliados. Cum magister dixisset habere se Homeri nihil, inflicto ei talitro praeteriit. (Ábel 53)

Pozornost iziskuje i preciznost kojom prevodilac – rođen na utoku Drave u Dunav, odrastao među šaranima, somovima i štukama – i deset godina nakon

povratka iz Italije bez ikakve nepreciznosti pronalazi latinske ekvivalente za maritimne pojmove poput "lignje", "ugora" ili "vrše":

Ἄνταγόρου δὲ τοῦ ποιητοῦ γόγγρον ἔψοντος καὶ αὐτοῦ τὴν λοπάδα σείοντος ἐπιστὰς ἐξόπισθεν ὀϊεῖ φησὶ 'τὸν Ὅμηρον, ὦ Ἄνταγόρα, γόγγρον ἔψειν τὰς τοῦ Ἀγαμέμνονος γράφοντα πράξεις;' (Plut. *Moral.* 182 F)

Antagora poeta congrum coquente ac ipso patellam quassante insistens a tergo, Putasne, inquit, Antagora, Homerum cum Agamemnonis facta caneret, congrum coctitasse? (Ábel 48)

Τοὺς δ' Ἐρετριεῖς ἐπισκώπτων ἔλεγεν ὥσπερ τευθίδας μάχαιραν μὲν ἔχειν καρδίαν δὲ μὴ ἔχειν. (Plut. *Moral.* 185 E)

Eretrienses per cavillum dicebat tanquam lolligunculas mucronem habere, cor non habere. (Ábel 52)

Τιμόθεος εὐτυχῆς ἐνομίζετο στρατηγὸς εἶναι, καὶ φθονοῦντες αὐτῷ τινες ἐζωγράφουν τὰς πόλεις εἰς κύρτον αὐτομάτως ἐκείνου καθεύδοντος ἐνδυομένης. (Plut. *Moral.* 187 B)

Timotheus putabatur fortunatus esse dux. Unde quidam ob invidiam eius pingebant oppida ultro in nassam dormiente ipso introeuntia. (Ábel 54)

Koliko je Panoniju stalo do retoričke dimenzije prijevoda govori i to što nerijetko multiplicira figurativnost izvornika. Umjesto Plutarhove jednostruke aliteracije, Panonije će uporabiti dvije (usp: Πρῶτος ... πρωτοβολεῖν: *primus ... prius i feram ... ferire*), a bezazleni, morfološki uvjetovan homeoteleuton, pretvorit će u efektanu paronomaziju, u kojoj dva različita pojma razdvaja tek jedan jedini glas (*valentibus et volentibus* za δυναμένους καὶ βουλομένους):

Πρῶτος δὲ πρωτοβολεῖν ἐκέλευσε τῶν συγκυνηγετούντων τοὺς δυναμένους καὶ βουλομένους. (Plut. *Moral.* 173 D)

Primus etiam comitibus venationum valentibus et volentibus indulisit feram prius ferire (Ábel 34)

Da u potonjem slučaju nije posrijedi slučajna dosjetka, pokazuje istovjetan prijevod istovjetne sintagme nekoliko paragrafa niže :

ἄκαλῶς ἔφη ποιεῖ γινώσκων ὅτι φίλον ἔχει καὶ δυνάμενον τηλικαῦτα δωρεῖσθαι καὶ βουλόμενον. (Plut. *Moral.* 180 A)

Facit, inquit, recte gnarus amicum sibi esse et valentem talia largiri et volentem (Ábel 43)

Ni u ovom prijevodu Panonije se ne ustručava promijeniti redosljed članova antiteze, pa i uspostaviti hijazam ondje gdje ga u izvorniku nema:

Ἀγησίλαος ἔλεγε τοὺς τὴν Ἀσίαν κατοικοῦντας ἐλευθέρους¹ μὲν κακοῦς² εἶναι, δούλους³ δ' ἀγαθοῦς⁴. (Plut. *Moral.* 190 F)

Agesilaus dicebat Asianos frugi⁴ servos³ esse, liberos¹ nequam² (Ábel 59)

U želji da dodatno istakne semantičku opoziciju izmišlja nepostojeću antimetabolu:

Κλεομένης πρὸς τὸν ὑπισχνούμενον αὐτῷ δώσειν ἀλεκτρούνας ἀποθνήσκοντας ἐν τῷ μάχεσθαι 'μὴ σύ γε' εἶπεν ἄλλα δός μοι τοὺς κατακτένοντας ἐν τῷ μάχεσθαι. (Plut. *Moral.* 191 E)

Cleomenes pollicente quodam daturum se ei gallos qui pugnando enecantur Non iis, inquit, indigeo, verum illis potius qui enecant pugnando. (Ábel 61)

Prijevod *Izreka* posvećen je kralju Matiji, a datiran je 1. X. 1467. To je, kao što znamo, godina u koju većina povjesničara smješta početak raskola između Matije i grupe oko Ivana Viteza. No i kad ne bismo znali za tu činjenicu, morali bismo uočiti da je riječ o vrlo neobičnoj posveti. Ona, doduše, počinje vrlo laskavo: kao što je Plutarh izvornu zbirku posvetio caru Trajanu, tako Panonije svoj prijevod posvećuje kralju Matiji: obojica su, naime, spasioci posrnutih država. No nastavak pokazuje da Matija cjelovitu usporedbu s Trajanom tek treba zaslužiti. Za to su potrebna četiri uvjeta koja se s nelagodnom preciznošću nižu u dugoj pogodbenoj rečenici:

Quod si bonorum apud te consilia maxime valuerint, si minimum aetati tuae indulseris, si summae omnium de te expectationi servies, et favori numinis instando successus tuos urgebis, potes adhuc esse plane Traianus (Ábel 32)

Bude li slijedio primjere iz zbirke, bit će duhovitiji i pametniji (*non modo loqueris salsius verum etiam vives sapientius*). U toj rečenici moguće je i jedan i

drugi latinski prilog shvatiti kao *comparativus absolutus*, u kojemu drugoga člana usporedbe nema, no cijeli kontekst sugerira da se doda "nego sada" (*salsius et sapientius quam nunc*). I na kraju uvoda, još jedna pogodba: ako se prijevod kralju sviđi, možda će Panonije dobiti poticaj (*animabimur fortasse*) da ubuduće ne piše samo Matiji, nego i o Matiji (*ad te ... de te*).

Ova neobična posveta prepuna uvjeta najbolji je uvod u zaključak. Jan Panonije zacijelo se ne može mjeriti s grecističkim gigantima Quattrocenta poput Brunija, Traversarija, Ficina, Valle ili, napokon, njegova vlastitog učitelja Guarina. No u ocjeni njegove posredničke uloge ne treba zaboraviti ni to da je Panonije uglavnom izabirao neprevedene grčke tekstove. Posebno je važno uočiti Panonijevo kronološko prvenstvo kad je riječ o prijevodima iz *Grčke antologije*: uz prijatelja Tita Strozija i Antonija Constanzija, Panonije je apsolutni pionir u prevodenju grčkih epigrama [4,37].

Ovaj kratki pregled pokazao je i to da treba relativizirati ocjenu prema kojoj se Panonije kao prevodilac u stihu drastično razlikuje od Panonija kao proznoga prevodioca. Ne samo da često u različitim medijima poseže za istovjetnim prijevodnim rješenjima, nego su ti postupci i bitno obilježje njegove autorske poetike: dobro uređena antiteza i dobro pripremljeni paradoks Panoniju su jednako dragi i u vlastitim i u tuđim tekstovima. Napokon, i prijevođači s grčkoga dokazuju da je Panonije pokazivao izrazit žanrovski afinitet za kratke forme: on je doista *maximus in minimis*, zvala se ta kratka forma epigram ili apoftegma.

Njegov pokušaj da vlastite prijevode optereti političkim poslanjem može se doimati beskrajno naivnim; po svojim rezultatima on to doista i jest. No upravo ta naivnost dodaje dragocjenu crtu njegovu humanističkom profilu. Da je za nj *vita activa* bila nepodnošljiv teret priznao je nekoliko puta, možda najrazgovjetnije onda kad je u bosanskim gudurama sanjao o Arkadiji u kojoj ne samo da je voće nadohvat ruke nego se i neograničeno može uživati u čitanju knjiga. S druge strane, kao čovjek koji je od djetinjstva gajio kulturni odnos prema antici, nije mogao samomu sebi priznati da povijest možda i nije uvijek učiteljica života. Pristati na takvu mogućnost značilo bi prebrisati vlastiti život, proveden golemim dijelom u lektiri antičkih autora. Naravno, danas znamo da pseudo-Demosten nije ujedinio kršćane protiv Turaka, kao što ni uzorno prevedeni Plutarh nije Matiju učinio manje apsolutističkim vladarom. Ono što ne znamo, niti ćemo ikada saznati, jest to da li je Panonije u tu filološku iluziju vjerovao do kraja.

LITERATURA

- [1] Ábel, Eugenius (ed.) *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon – Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Budapest & Leipzig, 1880.
- [2] Békés, Enikő *Janus Pannonius (1434-1472). Válogatott bibliográfia / Bibliografia selezionata / Selected Bibliography*, Budapest, 2002.
- [3] Berschin, Walter *Griechisch-lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*, Bern & München, 1980.
- [4] Hutton, James *The Greek Anthology in Italy to the Year 1800*, Ithaca & London & Oxford, 1935.
- [5] Juhász, Ladislaus *De Iano Pannonio interprete Graecorum*, Szeged, 1928.
- [6] Kapitánffy, István *Janus Pannonius görög szótára*, Irodalom történeti közlemények XCV (1991), 2, 178-181.
- [7] Ritoók, Zsigmond *Verse Translations from Greek by Janus Pannonius*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae XX (1972), 1-2, 235-270.
- [8] Ritoók, Zsigmond *Lexikalisches zu den neulich entdeckten Übersetzungen aus dem Griechischen von Janus Pannonius* Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae XXIII (1975), 403-415.
- [9] Ritoók, Zsigmond *Janus Pannonius görög versfordításai*, in *Janus Pannonius. Tanulmányok*, edd. T. Kardos, S.V. Kovács, Budapest, 1975, 407-438.
- [10] Ritoók, Zsigmond *Jegyzetek az új Janus-szövegekhez*, in *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth*, ed. J. Bollók, Budapest, 1978, 399-406.
- [11] Ritoók, Zsigmond *Ilias 2,299-330 Janus Pannonius fordításában*, in *Humanista műveltség Pannóniában*, edd. I. Bartók, L. Jankovits, G. Kecskeméti, Pécs, 2000, 27-38.
- [12] Sabbadini, Remigio *Il metodo degli umanisti*, Firenze, 1920.
- [13] Teleki, Samuel; Kovásznai Alexander (edd.) *Iani Pannonii Poemata quae uspiam reperiri potuerunt omnia*, I-II, Utrecht, 1784.
- [14] Wilson, Nigel *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, London, 1992.